



## REFERENCES:

1. Громов И., Маскевич И., Семенов В. Западная социология. - СПб.: ООО "Издательство ДНК", 2003, -340 с.
2. Локк Ж. Опыт о человеческом разумении // Сочинения в 3-х томах. Том 1.- М.: Мысль, 1985, -623 с.
3. Болтабоев Н. Адабиёт Энциклопедия литературы. – Т.: "Классическое слово", 2014. Стр. 290.
4. Мамасалиев М. М. Формы централизованной системы управления при Амуре Темуре // Восточный Ренессанс: инновационные, образовательные, естественные и социальные науки. – 2022. – Т. 2. – №. 5-2. – С. 1120-1129.
5. Мамасалиев М. М. ЭПОХА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ АМИРА ТЕМУРА: ФИЛОСОФСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ //РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ. – 2022. – С. 161-165.

## TOPONIMLAR SHAKLLANISHINING AYRIM USULLARI

<https://zenodo.org/doi/10.5281/zenodo.11612157>

**Begimov Odil To‘xtamishovich**

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri, filologiya fanlari doktori  
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti  
[begimovodil@mail.ru](mailto:begimovodil@mail.ru)

***Annotatsiya:** Maqolada toponimlarni o'rganishning ayrim usullari tadqiq etilgan. Ular qiyosiy tahlil etilgan va shu asosda mintaqa toponimik tizimlarining tipologik qonuniyatlari aniqlangan. Bunda formant usuli topografik modellarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beruvchi eng istiqbolli usul ekanligi ko'rsatilgan.*

***Kalit so'zlar:** toponim, apellyativ, semantika, leksika, struktura, qiyosiy-tarixiy metod.*

## НЕКОТОРЫЕ СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ ТОПОНИМОВ

**Бегимов Одил Тухтамишович**

Заведующий кафедрой узбекского языка и литературы,  
доктор филологических наук  
Каршинский инженерно-экономический институт

***Аннотация:** В статье исследуются некоторые методы изучения топонимов. Проведен их сравнительный анализ и на этой основе определены типологические закономерности топонимических систем региона. Показано, что формантный метод*



является наиболее перспективным методом определения специфических характеристик топографических моделей.

**Ключевые слова:** топоним, наименование, семантика, лексика, структура, сравнительно-исторический метод.

## SOME METHODS OF TOPONYM FORMATION

**Begimov Odil Tokhtamishovich**

Head of the Department of Uzbek Language and Literature,  
Doctor of Philology Karshi Engineering Economics Institute

**Abstract:** *The article explores some methods for studying toponyms. Their comparative analysis was carried out and on this basis, the typological patterns of toponymic systems in the region were determined. It is shown that the formant method is the most promising method for determining the specific characteristics of topographic models.*

**Keywords:** *toponym, appellative, semantics, vocabulary, structure, comparative historical method.*

Toponimik tizimlar tarixiy taraqiyotiga ko'ra odatda bir xil bo'lmay, turli tarixiy davrlarga tegishli bir qancha tillarga tegishli materiallarni birlashtirgan bo'ladi. Leksik tizimning rivojlanishida apellativ leksikaning onimlashuvi va toponimlardan kelib chiqqan apellyativlarning mavjudligi hisobiga lug'at tarkibining boyish jarayonlarini kuzatish mumkin.

Toponimlar etimologiyasini oronimik materiallar asosida tadqiq etgan O. T. Begimov ularni apellyativlar bilan qiyosiy tahlil qiladi. Muallifning fikriga ko'ra, -metaforik nominatsiyadagi toponimlar tana a'zolarining nomlariga tegishlidir [2, 142]. Muallif anatomik leksikaga tegishli bag'ir//bovir, bel, tumshuq, bo'yin, kindik, og'iz//oviz, qavoq, qosh, qo'l, burun, shox, bosh kabi terminologik qatorini aniqlaydi ularning assotsiativ ko'chirilishi natijasida oronimik nomlarda aks etadi. Jumladan, Bag'ir//bovir adabiy tilda "jigar" ma'nosiga ega bo'lib, orografik terminmetafora sifatida balandlik, ust qismi yassi bo'lgan balandlik tushunchasini ifodalaydi. Qirg'iz tilida "tog' qiyaligi, tog' yonbag'ri" ma'nosiga ega [6, 94]. Maxmud Koshg'ariy lug'atida bag'ir – jigar ma'nosida izohlangan. Shuningdek, yoyning o'rta qismini ham yoy bag'ri deyilishi ko'rsatilgan [7, 341]. Bobirtepa (bobir<bovir, Yakkabog').

Bel orografik termin-metafora sifatida tog'larda uncha baland bo'lmagan keng dovon; uzun cho'zilgan, qirralari sezilmaydigan do'nglik ma'nosida qo'llanadi [4,17]. O'zbek tilining izohli lug'atida ham uning geografiyaga oid so'z sifatida terminlik ma'nosiga egaligi qayd etilgan: «Tog' va tepaliklarning egarsimon eng baland joyi» [15, 1, 219]. Janubiy O'zbekiston hududida Olabel (Dehqonobod, balandlik), Qorabel (Shahrisabz, tog' tizmasi) oronimlari uchraydi. Burun orografik termin-metafora sifatida tog' burni, bo'rtib chiqqan do'nglik, yirik balandlikning



qirrali tomoni, quruqlikning okean, dengiz, ko'llarga eng ko'p turtib kirgan uchli qismi kabi tushunchalarni ifodalaydi. Tog' burni birikmasi Mahmud Qoshg'ariy lug'atida ham tog' burni shaklida izohlangan [7,379]. Tumshuq – tog' tizmasi yoki yirik balandliklar, cho'ziq qirlar bag'rida turtib chiqqan, bo'rtib turgan do'nglik [9,179]. Janubiy O'zbekiston toponimiyasida bu atamalardan yasalgan quyidagi nomlarni ko'rish mumkin: Tumshuq (G'uzor, Chiroqchi, Boysun, balandlik), Aylanatumshuq (Kitob), O'rtatumshuq (Shahrisabz), Qiziltumshuq (Qamashi, Boysun, Sherobod), Kichiktumshuq, Mergantumshuq (Dehqonobod, balandliklar), Tumshuqtog' (Boysun, tog'), Oqtumshuq (Sho'rchi).

Toponimika tadqiqotlarining keng geografiyasi, obektlarni tavsiflashning turli tamoyillari, terminologiya va nazariy tushunchalarning xilma-xilligi toponimlarning etnografik va lingvistik tavsiflashning qat'iy tizimi mavjud bo'lmasa, har doim ham samarali natija beravermaydi. Toponimik so'z yasash usullari munozarali.

O'zbek xalqi va tilining kelib chiqishi hamda shakllanishi to'g'risida juda qarama-qarshi fikrlar mavjud. Bir tomondan, etnik guruhlarining nomlari apellyativ sifatida qabul qilinadi, chunki ular individual shaxsni ham, butun guruhni ham belgilaydi [12]. Boshqa tomondan, millat nomlari onomastik va turdosh ot leksikasi o'rtasidagi o'tish qatlamiga tegishli. Darhaqiqat, etnonimlar bir guruh odamlarning nomini bir turkumdagi kishilardan ajratib turadi (masalan, o'zbeklarni qozoqlardan, qirg'izlarni tojiklardan va b.), ya'ni ular aniqlovchi funktsiyaga ega, ammo ularning denotativ ma'nosi shunchalik noaniqki, bu ularni turdosh otlarga yaqinlashtiradi. Shubhasiz, butun guruhlar emas, balki faqat alohida obektlar o'z nomiga ega bo'lishi mumkin.

Antroponimlardan kelib chiqqan atamalarining mavjudligi ma'lum bilim sohalarida, xususan, tibbiyotda juda keng tarqalgan: masalan, Botkin va Parkinson kasalliklari, rentgen, Esmarch doirasi va boshqalar. Ushbu turdagi terminologiyani o'rganish umumiy nazariy tilshunoslik uchun tilning so'z yasash imkoniyatlarini maxsus ilmiy o'rganish nuqtayi nazaridan juda foydalidir [13].

Shunday qilib, tarixiy tilshunoslikda va xususan, toponomikada lisoniy voqelikning barcha sohalarini aks ettiruvchi katta hajmdagi faktik materiallar to'plangan. Tadqiqotchilar faqat tilning strukturaviy elementlariga e'tibor qaratib, toponomikaning shakllanishi, rivojlanishi va yashashiga tegishli qonuniyatlarni topishga harakat qilingan an'anaviy ishlar juda ko'p. Shunday qilib, nominatsiyalar tasodifiy tanlangan motivatsion xususiyatga asoslanadi deb hisoblangan, shuning uchun nomlanish jarayonlarida qonuniyatlarni izlash haqiqiy lingvistik shakllarni aniqlashga qaratilgan. Biroq, mavjud faktlarni talqin qilishning yangi yondashuvlari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Onomastikaning asosiy vazifasi muomalaga yangi faktik materiallarni jalb qilish emas, balki mavjud faktlarni to'liqroq tushuntirib berishdan iborat bo'lishi kerak [Rudenko 1990]. Bir guruh tadqiqotchilar



toponimlarni tasniflashning yangi tamoyillarini qo'llamasdan turib, onomastikani rivojlantirish mumkin emas, deb hisoblaydilar. Toponimlarni shakllantiruvchi asoslarni semantik jihatdan tasniflashda O.Begimov materialni obektni joyning tabiiy-georafik xususiyatlariga ko'ra nomlash va obektni insonning amaliy faoliyatiga bog'liq ravishda nomlash kabi ikkita tematik guruhga ajratib tadqiq etgan. O'z navbatida har bir guruhni semantik xususiyatlariga ko'ra bir qancha kichik guruhlarga tasniflab o'rganilgan [1]

Ma'lumki, gidronimlar mamlakat hududida ilgari yashagan xalqlarning tili va tarixi haqida qimmatli ma'lumotlarning tashuvchisi manba hisoblanadi. Gidronimlarning o'ziga xosligi shundaki, ular ikkilamchi nomlardir. Boshqa tillardan o'zlashgan nomlarning etimologiyasi mahalliy aholi uchun tushunarsiz. Qishloqning suv manbasiga nisbatan joylashishini tavsiflashda odatda qiyosiy taqqoslashlar qo'llaniladi (yuqori - past, katta - kichik, o'ng - chap). Suv hovzallarining nomlari aholi punktlarining nomlariga o'tadi. Buloqlarning nomlari suvning sifati, joylashgan o'rni, oqim xususiyatlari, suv o'tlari mavjudligi, botqoqlik va boshqalarni tavsiflaydi. Yer ostidan chiqadigan suv manbasi buloq, chashma deb ataladi. Daryo va ko'llarning nomlari suv manbasining turi yoki xususiyatini bildiruvchi apellyativ xarakterdagi geografik atamalardan kelib chiqqan.

Nomenklatura leksikasi tabiiy va tabiiy-georafik sharoitlarni aniq aks ettiruvchi leksemalarning boyligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Geografik atamalar (uzual va dialektal) landshaft xususiyatlarini aks ettiradi, masalan: Ilonbosh tog'i. Aholi punktlari nomlarida obekt joylashgan yerlarining o'ziga xos xususiyatlarini, tuproq qoplaminig o'ziga xosligini (adirli, dashtli, qumli yer) kabi leksemalar mavjud. Fitonimlar, zoonimlar, fluronimlar xalq xo'jaligida muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'simliklar, daraxt turlari, hayvonlar, qushlar va baliqlarning turlarini aks ettiradi.

Umuman toponimikani o'rganish shuni ko'rsatadiki, u hududning tabiiy geografik xususiyatlari bilan bog'liq obektlarni aks ettiradi. Aholi punktlarining nomlari qabila boshliqlari, yer egalari, mulk egalarining nomlari, diniy va totimik, ko'chmanchilik va o'troq shakldagi moddiy va ijtimoiy hayot bilan bog'liq leksika keng tarqalgan. Aholining ijtimoiy tarkibi, turmush tarzi, aholi maskanlarining turlari va chegaralari, aholi maskanlarining joylashishi va qurilish xususiyatlarini aks ettiruvchi toponimlar o'ziga xos tarixiy, etnografik va iqtisodiy ma'lumotlarni taqdim etadi. Toponimlarning so'z yasash tarkibini o'rganish toponimlarning shakllanish doirasini va tarkibini aniqlash imkonini beradi. O'zbekiston toponimikasini shakllantirishning asosiy usuli sifatida tadqiqotchilar tomonidan morfologik usul ekanligi tan olingan.

Toponimik leksikaning o'zlashtirilishi masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, shuni ta'kidlash kerakki, begona ta'sirlardan xoli til yo'q, chunki xalqlar o'rtasidagi



madaniy aloqalarning tarixiyliigi va doimiyliigini inkor etib bo'lmaydi. O'zlashtirish tillar bilan aloqa qilishning eng xarakterli xususiyatidir. Janubiy O'zbekiston hududida eroniy (so'g'd, tojik) va turkiy (o'zbek) tillariga moslashtirilgan mahalliy xalqlarning geografik nomlarini o'zaro bog'laydigan toponimik tizim mavjud. O'zlashtirish lingvistik chegara sharoitida bir tilning boshqa tilga bosqichma-bosqich assimilyatsiya qilinishi natijasida yuzaga keladi. Oldingi davrlarga oid ko'plab joy nomlari mavjud bo'lib, ular keyingi tilga moslashgan [3].

Toponimik tizimning gomogenlik xususiyati ilk tillarga tegishli nomlarning yo'q bo'lib ketishiga olib keladi. Bir-biriga bog'liq bo'lmagan tillarning aloqasi leksik o'zlashmalarning kuchayishiga, o'xshash ma'noli so'zlarning semantik aralashuviga va morfonetik tizimning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Tipologik jihatdan uzoq tillarning aloqasi ularning leksik boyishiga olib keladi. O'zlashgan toponimlardan foydalanish chastotasi sinxron korrelyatsiyalarni o'rnatishga imkon beradi, ularning davomiyliigi xronologik doirada belgilanadi. Bunday qatlamni rekonstruksiya qilish tamoyillari qiyosiy-tarixiy usulni ishlab chiqish orqali amalga oshiriladi. Bunda asl shaklning diaxroniyasi bir qator yozishmalar, fonetik va morfologik moslashuv qonuniyatlari asosida tiklanadi. B.A. Serebrennikovning fikricha, qadimgi toponimik qatlamlarni faqat etimologiya asosida o'rganish har doim ham samarali emas [11]. Zamonaviy tillar orqali ochilmagan eng qadimgi o'zlashma qatlam toponimik substrat deb ataladi (oldingi etnik guruh tiliga oid notanish toponim). Muallif zamonaviy toponimik o'zlashmalar (adstratlar)ni kontakt leksik o'zlashmalar deb tasniflaydi. Moslashtirilgan o'zlashmalarning bu qatlamini osongina aniqlash mumkin. Toponimlarning o'zlashishgacha bo'lgan qatlami o'zlashtirishning hukmron lisoniy muhitga chuqurroq moslashishi bilan tavsiflanadi. Bular o'z fonetik-morfologik ko'rinishini sezilarli darajada o'zgartirgan va semantik jihatdan qayta qurilgan substrat nomlardir. Substratlarni o'rganish qadimgi etnik migratsiya haqidagi ma'lumotlarni olish imkoniyatini beradi. Yozma yodgorliklardan olingan dalillar ma'lum bir sinxron kesimdagi toponimik tizim haqidagi ma'lumotlarni to'ldiradi.

Toponimlarni retrospektiv o'rganishga yondashuvning mohiyati ularni sinxron va diaxronik o'rganish tamoyillari bilan belgilanadi. Toponimlarni tavsiflashning turli usullari mavjudligiga qaramay, toponimning fonetik, morfologik, so'z yasalishi va semantik tuzilishiga sinxronik va diaxronik nuqtayi nazaridan, kontakt toponimik tizimlarning o'zaro ta'siri sharoitida moslashish xususiyatlariga munosabat o'zgarmadi. O'zlashtirishlarning semantikasini tavsiflashda nomlarning o'zgaruvchanlik darajasi, nomning bir obektdan ikkinchisiga o'tishi, metaforizatsiya va qayta nomlanish imkoniyati (noto'g'ri etimologiya, kalkalash)ni hisobga olish kerak bo'ladi.





Toponimik leksikani o'rganish an'anaviy lingvistik tahlil usullarini takomillashtirishga, so'z yasashini o'rganishning mavjud usullarini yangilanishiga turtki bo'ldi. Shunday qilib, qiyosiy tarixiy metodga asoslangan substrat toponimlarini etimologik usullarini nazariy asoslash A.P. Dulzon asarlarida yanada rivojlantirilgan edi. Amaliy natijalar geografik nomlar etimonini aniqlashning taklif etilayotgan usullarining istiqbollari xolisona aks ettiradi [5]. U etimologik tadqiqotlar istiqbolini fonetik-qiyosiy, so'z yasash va semantik mezonlarni o'zida mujassamlashtirgan tizimli yondashuvda ko'radi. Xalq etimologiyasi etimoni kashf qilish yo'lida muhim elementga aylanishi mumkin.

Albatta, toponimlarning etimologik tavsifi apellativ leksikaning etimologiyasidagi kabi bir xil fonetik-morfemik tarixiy taqqoslashda amalga oshiriladi. Ammo ikkinchisidan farqli o'laroq, toponimik leksika barqarorligi tufayli o'ziga xos etimologiya usullarini hisobga olishni, nomning o'ziga xos etimologiyasini talqin qilishda integratsiyalashgan yondashuvni belgilaydigan ma'lum usullarning sintezini talab qiladi.

Toponimik leksikani lisoniy tahlil qilish jarayonida birinchi o'rinda turadigan tarixiy so'z yasash jihatlari hisobga olgan holda amalga oshirilsa, etimologik tahlilning samaradorligi oshadi. Toponimning morfemik tarkibi va yasash usullarini tavsiflash uchun formantli tahlil usuli, strukturaviy tahlil usuli, grammatik tuzilishiga ko'ra tahlil usuli, tarkibiga ko'ra tavsiflash usuli, tuzilish-so'z yasash usuliga ko'ra tahlil qilish usuli, komponent tahlil kabi bir qancha usullardan foydalaniladiki, ularning hozirda imkoniyatlari ilmiy jamoatchilik tomonidan tan olingan. Grammatik jihatdan tartibga solishning bir qator uslubiy masalalari to'liq hal etilmaganligi nafaqat terminologik noaniqliklarga, balki so'zning morfemik va so'z yasash jihatlari o'zaro almashinishiga ham olib keladi. Mahalliy toponimik tadqiqotlarda morfemik va so'z yasash tamoyillari har doim ham aniq ajratilmaydi, chunki morfemika va so'z yasashi uchun umumiy atamalardan foydalaniladi, bu ko'pincha tahlil darajalarini chalkashtirib yuborishga olib keladi.

Morfemik tahlil so'zning qanday tashkil topganligini, uning morfemalarga (old qo'shimcha, negiz, qo'shimcha) birlashtirilgan minimal ahamiyatga ega bo'laklarga - morflarga bo'linishini o'rganishni o'z ichiga oladi. Ikki yoki undan ortiq qo'shimchalar, oldqo'shimchalar, ortqo'shimchalar va o'zlashtirilgan nomlar tarkibidagi birikmalar, odatda, formantlar deyiladi. "Topoformantlar – toponimik so'z yasash vositasi sifatida qo'llaniladigan qo'shimchalar yoki unga tenglashtirilgan xizmat morfemalaridir" [14]. Shuning uchun morfemik tahlilning yakuniy maqsadi so'zning morfemik tarkibini aniqlashdir. So'z yasash tahlilida yangi so'z yasash usullari va qoidalari aniqlanadi, so'z yasash turlari va modellari tavsiflanadi.



Toponimlarni tadqiq etishda morfemik va soʻz yasaliş usullarini farqlash mazmuni jihatidan har xil boʻlgan, bir-birini toʻldiruvchi tahlil usullaridan foydalanish bilan bogʻliq, chunki ularning maqsadi soʻzning tuzilishini aniqlashdir. Soʻz yasaliş tahlilidan avval morfemik tahlilni amalga oshirish maqsadga muvofiq. Bu tahlilning chuqurligi va obektivligi etimolni aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlib, u, ayniqsa, substrat toponimiyada muhim ahamiyat kasb etadi. Soʻzning morfemalarga boʻlinishi sinxron darajada amalga oshiriladi, lekin u potentsial jihatdan diaxronikdir, chunki nomning morfemik tarkibini tarixiy shakllanishi nuqtayi nazaridan inkor etib boʻlmaydi. Shu bilan birga, soʻz yasaliş tahlilining diaxronik va sinxronik tomonlarini qatʼiy ajratib koʻrsatish kerak boʻladi, chunki til davriylik jihatidan oʻzaro farq qilib, tirik tilga xos boʻlgan soʻz yasaliş munosabatlarini oʻlik tilga xos boʻlgan soʻz yasaliş bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Shubhasiz, soʻz yasaliş bilan bogʻliq boʻlgan oʻzgarish faktlari ham tarixiy, ham hozirgi zamon morfologiyasi uchun muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy tadqiqotlar natijasida etimologik talqinning yanada ishonchliligini taʼminlovchi substrat toponimik materiallarni tahlil qilishning bir qator usullari ishlab chiqildi. Bu tadqiqotlar, shuningdek, manba tilidagi toponimlarni qabul qiluvchi toponimik tizim tomonidan oʻzlashtirilishi tamoyillarini aniqlash zaruriyatini koʻrsatdi. Ushbu tizimlashtirilgan bilimlarsiz, etimologik tadqiqotlar aloqa qiluvchi toponimik tizimlarning lingvistik oʻzaro taʼsiri qonuniyatlarini ochib berolmaydi. Aholi maskanlari nomlari, garchi bunday toponimlar qadimgi aholini koʻrsatadigan ishonchli belgilar boʻlmasa-da, bilvosita mahalliy aholining etnik oʻziga xosligini koʻrsatishi mumkin, bu izlanish koʻlamini qisqartirishga yordam beradi.

Etnik koʻrsatkichlar koʻpincha u yoki bu maʼnoda oʻtmishda qanday diniy itiqodlar va gʻoyalar mavjud boʻlganligini koʻrsatishi mumkin. Toponimikaning etnotarixiy manba sifatidagi ahamiyati shunda koʻrinadiki, toponimning paydo boʻlishiga motivatsiya boʻladi, nomga asos boʻlgan soʻz esa nomlanayotgan obektning maʼlum bir xususiyatini, belgisini aks ettiradi. Bir qator hollarda nomlash motivlari (hatto etimologiyasi aniq yoki noaniq boʻlsa ham, topoasosning mazmuni etnolingvistik va tarixiy maʼlumotlarning muhim manbai hisoblanadi.

Toponimning tarixiyliги nomda aks etgan belgini aniqlovchi toponimik tizimni yaratgan aholining ijtimoiy-tarixiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Toponimlarning turli-tuman boʻlishiga qaramay, aslida modellar toʻplami juda cheklangan boʻladi. Bunda koʻplab takrorlanuvchi toponimlarni aniqlash mumkin: jalb qilingan materialning hududiy chegaralari qanchalik keng boʻlsa, takrorlanishlar shunchalik koʻp boʻladi. Yagona madaniyat va shunga oʻxshash geografik sharoitlar muhitida odamlarning atrofda dunyo haqidagi gʻoyalari, qarashlari asosiy, belgilovchi xususiyatlariga koʻra oʻxshashdir. Turli hududlarda nomlanish uchun



motiv sifatida geografik obektning bir xil xususiyatini tanlash bilan bog‘liq psixologik sharoit yaratiladi. Nomlanish davrida ijtimoiy munosabatlarning pastroq darajasida bo‘lgan kishilar tomonidan berilgan nomlar ko‘pincha tasvirlash va tasavvur qilish xususiyatiga ega bo‘lib, voqea-hodisalarni ifodalovchi joy nomlari dehqonchilikdan ko‘ra ko‘chmanchi hayot bilan bog‘liq.

Toponimlar paydo bo‘lishining birinchi bosqichi "pragmatik" deb ataladi, chunki toponimika iqtisodiy nuqtayi nazardan maqsadga muvofiqligini yetarlicha izchil va aniq aks ettiradi.

Nomlanishning asosi xo‘jalik faoliyatida foydalaniladigan obektlar hisoblangan geografik voqelikdir. Shunga ko‘ra, landshaft obektlari bo‘lgan daryolar, ko‘llar yoki suv omborlari nomlanadi. Hatto dala-dashtlar, o‘rmonlarda, aholi maskanlaridan uzoqda joylashgan obektlar ham nomlangan. Shu bilan birga, ulkan o‘rmon maydonlari, cho‘l-biyobonlar, tog‘ tizmalari alohida nomlarga ega bo‘lmasligi mumkin: aniqki, aholining ehtiyojlari aholi yashash joylariga tutash bo‘lgan geografik obektlar bilan bo‘g‘liq bo‘ladi. Qolaversa, xususiy mulk tasarrufidagi obektlar asosan mahalliy aholi uchun foydalanish chklangan bo‘ladi. Aholi maskanlariga tutash yoki yaqin bo‘lgan relefning baland joylari (tog‘lar, tepaliklar, adirlar, tog‘ tizmalari) qishloq xo‘jaligi yerlariga birlashtirilganligi sababli odamlarni pasttekislikdan ko‘ra ko‘proq qiziqtiradi. O‘simlik dunyosining turli-tuman olami toponimikada, birinchi navbatda, odamlar uchun ma'lum amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan nomlarni yaratilishiga asos bo‘ladi, chunki ular mahalliy aholi hayotida keng foydalaniladi.

Janubiy O‘zbekiston toponimiyasining o‘ziga xosligi shundaki, u ko‘proq obrazli bo‘lib, u atrofdagi tabiat haqiqatlarini ifodalash xususiyatlari bilan kuchli mifologik g‘oyalarni o‘zida namoyon etadi. Bu chorvachilik, dehqonchilik madaniyati sharoitida borliqqa, tabiatga bo‘lgan munosabatni aks ettiradi, uning muhim elementlari hanuzgacha saqlanib qolgan va yaqin o‘tmishda ustunlik qilgan. Qariyb 3 million yillik tarixga ega bo‘lgan Janubiy O‘zbekiston mintaqasini va uning aholisining shakllanishini o‘rganishning asosiy vazifalari etnik tarkibi, yashash joylari, ijtimoiy mavqei, mashg‘uloti, turmush tarzi, tilning umumiy xususiyatlari, xalq og‘zaki ijodi va umum o‘zbek xalqining shakllanishiga ta’siri masalasini tadqiq qilishdan iborat.

Janubiy O‘zbekiston mintaqasi toponimiyasida fonetika sohasida ham, leksikasida ham sezilarli dialekt farqlari mavjud. Hidrografik obektlar bilan bog‘liq lisoniy-etnik belgilar, daryolar, soylar, irmoqlar, ariqlar, buloqlar va boshqa suv oqimi turini bildiruvchi so‘zlar, shu jumladan, ularning o‘ziga xos kengligi, chuqurligi, oqimning tezligi, baliq mavjudligi, suv rangi, ta’mi kabi xususiyatlarni ifodalaydigan leksemalarning xilma-xilligi va ularning morfologik universalligi haqida fikr yuritishga undaydi. Leksemaning o‘zgaruvchanligi, uning dialektal





farqlanishi katta qiziqish uygʻotadi, shuning uchun mintaqa shevalarida koʻl, daryo, soy, rud, rudak, ariq, arna//anna//orna, kanal, anhor, buloq, chashma leksimalari suv havzalarining turli shakl va mazmunini ifodalashga xizmat qiladi.

Qoʻshma toponimlar manba tillardagi eng samarali qoʻllanadigan yasalmalar hisoblanadi. Nomning asosiy maʼnosi nom tarkibidagi fauna va flora bilan bogʻliqligini aks ettiruvchi aniqlovchi komponent bilan belgilanadi, masalan: Qorasuv daryosi, Oqsuv daryosi, Qora koʻl va b.

Janubiy Oʻzbekiston toponimlarining semantik jihatdan tahlil qilishda, birinchi navbatda, motivatsiyaning ravshanligi va obektlar nominatsiyasining hayotiy ehtiyojga bogʻliqligiga eʼtibor qaratiladi. Dala-dashtlar, qir-adrlar, oʻrmon, turli shakl va hajmdagi suv havzalari mahalliy aholi uchun hayot manbai boʻlgan, ular uy-joy, oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan taʼminlangan, shuning uchun nomda nimani aks ettirish muhimligi masalasi insonning amaliy faoliyati, tabiat bilan aloqasi uning hayotiy faoliyati asosida hal qilinadi. Semantik motivatsiyani ifodalash xususiyatiga koʻra mintaqa geografik nomlarini ikki guruhga boʻlish mumkin: shaxsning tabiiy obektlarga bevosita munosabatini aks ettiruvchi toponimlar va inson faoliyatini bilvosita aks ettiruvchi toponimlar. Birinchi guruh toponimlarini yaratishda mansublikni bildiruvchi soʻzlar qoʻllanadi, buning asosiy tasdigʻi nomlarda aniqlovchi vazifasini bajaradigan antroponimlar, etnonimlar, qarindoshlik va ijtimoiy mavqeni ifodalovchi soʻzlaridir.

Xulosa sifatida shuni qayd etish lozimki, demak, «tarkibiy tuzilishiga koʻra tadqiq etish» va «grammatik tuzilishiga koʻra tadqiq etish» tushunchalari koʻp qirrali hodisalar hisoblanib, ular morfemik tahlil, soʻz yasalishi boʻyicha tahlil va morfologik-grammatik tuzilishiga koʻra tahlil etish kabi usullarni qamrab oladi. Fikrimizcha, bu oʻrinda "formantlar boʻyicha tahlil qilish usuli"ga afzallik beriladi. Bunda nomni tahlil qilish affiksial komplekslar boʻlgan, shu jumladan nom tarkibida takrorlanuvchi (substrat toponimlar uchun) formantlar yuzasidan tahlil etish nazarda tutiladi. Format tahlili yordamida oʻzbek tilidagi soʻz yasalish toponimik modellarini, shuningdek, tillararo aloqalar sharoitida rivojlangan toponimik turlarini aniqlash mumkin boʻldi.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begimov O.T. Janubiy Oʻzbekiston oʻzlashgan toponimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. Monografiya, Toshkent: Voris, 2020. – 103 b.
2. Begimov O.T. Metafora oronimlarning shakllanishida muhim motivatsiya vositasi sifatida (Janubiy Oʻzbekiston oronimlari misolida)//QarDU xabarlarini, 2022, (6/2)56. –B. 141 – 145
3. Воробьева И.А. Русская топонимия средней части бассейна Оби. Томск: ТГУ, 1973.



4. Geografik terminlar va tushunchalar izohli lug‘ati (tuzuvchilar: Qoraev S., G‘ulomov P., Rahimbekov R.). T., 1979. – B. 150.
5. Дулзон А.П. Топонимика Западной Сибири как один из источников ее древней истории // Некоторые вопросы древней истории Западной Сибири. Томск, 1959.
6. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, 1980. –С.94.
7. Koshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: Fan, T. I t., 1960. –B. 341.
8. Матвеев А.К. Значение принципа семантической мотивированности для этимологизации субстратных топонимов // Этимология. М.: Наука, 1969.
9. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988. – B. 179.
10. Руденко Д.И. Имя в парадигмах философии и языка. Харьков, 1990.
11. Серебренников Б.А. Почему трудно разрешить проблему происхождения верхних слоев севернорусской гидронимии // Вопр. языкознания. 1970. № 1.
12. Суперанская А В. Апеллятив – Онома // Имя нарицательное и собственное. М.: Наука, 1978.
13. Суперанская А.В., Подольская Н.А. Общая терминология. Вопросы теории. 2-е изд. М., 1999.
14. Фролов Н.К. Топонимика и этнонимика // Избранные работы по языкознанию. Тюмень: Изд-во ТГУ, 2005.
15. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2006. I – 680 b.; II – 672 b.; III – 688 b.; 2008. IV – 608 b.; V – 592 b.

## ЗАНЯТИЕ-ДИСКУССИЯ КАК ФОРМА ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

<https://zenodo.org/doi/10.5281/zenodo.11612274>

**Рахманова Юлдуз Кахрамановна**  
доцент Каршинского инженерно-экономического института

*Аннотация:* В системе современного образования и его содержании сегодня возникает потребность в создании образовательных стандартов нового поколения. За последние годы увеличилось значение социальной активности, личностных качеств, организаторских и коммуникативных способностей специалистов. Подготовка к будущей деятельности проводится во время обучения в вузе. Преподаватели в высших учебных заведениях, учитывая их специфику, стремятся максимально использовать в своей педагогической деятельности методы и средства, способствующие творческой самостоятельной работе студентов и соответствующие современным требованиям